

Роксана ХАРЧУК

**ПОЕМА «ГАЙДАМАКИ»
ЯК НАЙКОНТРОВЕР-
СІЙНІШИЙ ТЕКСТ
ШЕВЧЕНКА**

**(Розділ із майбутньої
книжки «Історична
пам'ять Шевченка:
спроба реконструкції»)**

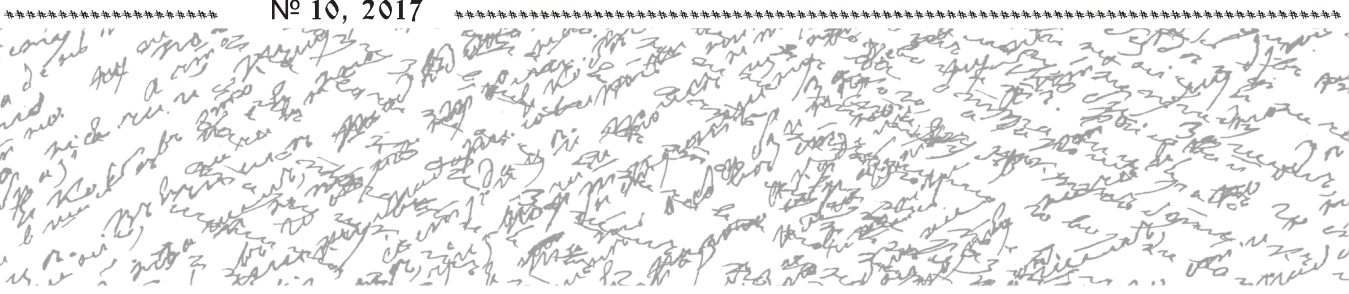
УДК 821.161.2–1.09Т.Шевченко.091:7.04

Авторка статті засвідчує, що контроверсійність поеми Шевченка «Гайдамаки» зумовлюють превалювання в ній колективної пам'яті (усної історії), індивідуальні спомини й відсутність пам'яті історичної, підтвердженої джерельною базою.

Ключові слова: тема гайдамацького руху, фольклорне, історичне джерело, історична поема, дискусія, історизм.

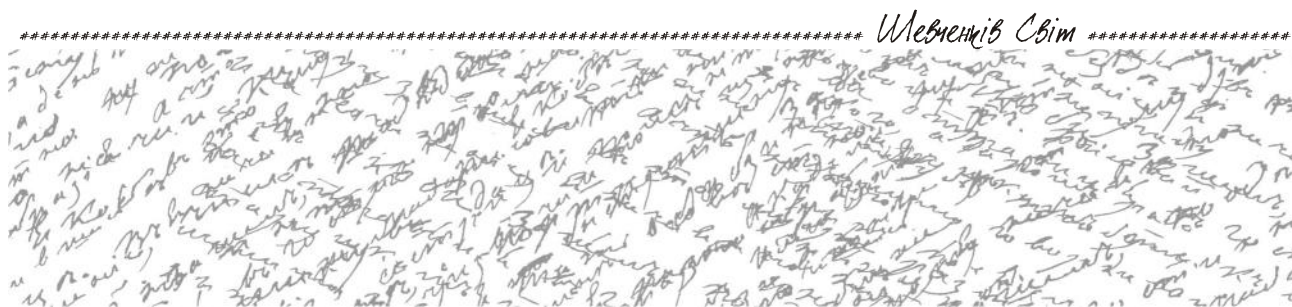
До найконтроверсійніших текстів поряд із «Марією» належить поема «Гайдамаки». Довкола обох невпинно точилися й досі точаться дискусії, бо християни ніколи не сприймуть варіанту євангельської історії, згідно з яким Мати Божа є покриткою, а поляки та євреї завжди обурюватимуться героїзацією таких призвідців «уманської різанини» чи трагедії, як Іван Гонта і Максим Залізник.

Уже безпосередні учасники цих подій ставили питання про причини катастрофи. Однак відповідь на нього була частковою: задніпровська інтрига, барські конфедерати, навернення дизунітів, тобто православних. Як свідчить рукопис Я. Ліппомана «Бунт гайдамаків на Україні в р. 1768», поза увагою самовидців лишалася найістотніша річ – факт, що український селянин у Речі Посполитій, висловлюючись сучасною мовою, почувався громадянином другого сорту передусім через економічний визиск, а також через релігійну дискримінацію.

Хоча на східному пограниччі Речі Посполитої унія й перемогла, перемога ця була позірною. В. Антонович зазначав: «Унія не имела подобно православию на своей стороне ни предания, ни ясно очерченного самостоятельного учения – навязанная весьма недавно народу в некоторых западнорусских областях Речи Посполитой, она не успела пустить корней; народ относился к ней равнодушно, готов был променять ее с полным индифферентизмом на любое другое христианское вероисповедание и, конечно, не был расположен нести жертвы в защиту ее» [1, с. 533]. Аналогічно В. Серчик свідчив, що вистачило «закликів кількох монахів, аби селяни з українських околиць Речі Посполитої почали масово повертатися до православ'я; натомість уважалося нормальним “заохочувати” до унії різними карами й суворими репресіями у разі відмови» [55, с. 53]. Польський історик підсумував, що 1768 р. український селянин (уніат), намагаючись звільнитися від феодального визиску, використав традиційні зв'язки з православ'ям, розраховуючи на російську підтримку [див.: 55, с. 165–166]. Сам Я. Ліппоман, називаючи гайдамаків «бандами гультьяїв», «мотлохом», а І. Гонтю «зрадником», наприкінці своєї праці подякував Катерині II за знищення Січі й повернення полякам спокійного життя [45, с. 89], яке протривало, щоправда, недовго – до третього поділу Польщі 1795 р., внаслідок якого Річ Посполита припинила своє існування. Отже, дискусійність поеми «Гайдамаки» зумовлена складністю теми гайдамаччини, конкретно останнього, найпотужнішого повстання 1768 р. в межах гайдамацького руху й недостатньою його вивченістю в часи, коли Шевченко писав свій твір. Сучасні історики, здається, теж не можуть дійти згоди у цій справі. Адже на події, що були відповіддю на польську колонізацію й розгорталися у XVIII ст. на етнічних українських землях в складі Речі Посполитої, мають власний погляд представники української, польської, російської, французької, єврейської (ізраїльської), американської історіографії [див.: 39, с. 163]. Частина (і то не лише українських) істориків називає Коліївщину революцією або селянською революцією. Цю традицію було започатковано в XIX ст. в книжці згаданого Я. Ліппомана, до якої увійшло три спогади про трагічні події в Умані, друге оповідання анонімного автора має назву «Уманська різанина, або історія революції Залізняка і Гонти, написана ретельно, правдиво й точно людиною, яка брала участь у цій жахливій революції»¹⁴ [48, с. 101–180]. Як бачимо, вже в назві поняття «революція» звучить амбівалентно, є синонімом до слова «різанина», бо вона «жахлива». Згодом упродовж своєї розповіді анонімний автор уживає для позначення уманських подій винятково слово «різанина», з чого можна зробити висновок, що поодиноким використанням слова «революція» є радше даниною моді, а не переконанням мемуариста в суспільній вазі гайдамацького руху, у його радикальному впливові на суспільство й дальший суспільний ро-

14 Рукопис Я. Ліппомана і двох анонімів, що його видав Е. Рачинський 1842 р., широко цитується у описах роману «Вернигора» (1838) М. Чайковського [46, с. 265–267], проте без згадки про революцію. Т. Шевченко, який був знайомий із твором М. Чайковського, прочитав у ньому таке: «Жидів у синагозі убито майже три тисячі, їх жорстоко знищували повсюдно, дітей насаджували на списи, підкидали вгору, закидали на дахи. Якщо вони з них падали додолу, добивали, вагітних мучили, вирізали з них плід й жорстоко мордували» [46, с. 266]. Такі описи позначилися на кривавих сценах «Гайдамаків». Треба зазначити, що третя частина цієї праці подає версію, згідно з якою інспіраторкою Коліївщини була Катерина II, а Мельхіседек (Значко-Яворський) виконував роль її агента. Саме цю версію підтримав і розвинув М. Чайковський, але, як свідчить поема «Гайдамаки», не сприйняв Т. Шевченко.

звиток. Один із розділів праці М. Максимовича, який трактував Коліївщину, як і Шевченко, в дусі українського патріотизму, але не завуальював жорстокості подій, теж має назву «Уманская резня» [25, с. 327]. Отже, таке визначення в історіографії XIX ст. було загальноприйнятим. Найретельніший польський дослідник Коліївщини В. Серчик написав працю на цю тему в часи ПНР, коли, вочевидь, був змушений озиратися на приписи радянської історіографії. Він дійшов висновку, що конфлікт між українським селянином і польським паном у повстанні 1768 р. був комбінованим, доповнювався конфліктом релігійним і національним [55, с. 165]. В «Історії України» дослідник повторив свій висновок про те, що Коліївщина була повстанням, підкресливши його політичну мету – «створити на Правобережжі політичний організм на зразок колишньої козацької автономії, яка була б пов'язана з Росією» [54, с. 194]. В. Серчик, як і Т. Корзон [50, с. 534], наголошував на тому, що втручання Петербурга до гайдамацького руху документально непідтверджене, тобто лишається історичним домислом. Однак попри те, що «Золоту грамоту» Катерини II, начебто сфальсифіковану Мельхіседеком (Значко-Яворським), так і не було знайдено, залишається факт приїзду благочинного до Петербурга, який свідчить на користь російського втручання, особливо якщо розглядати проблему комплексно, в контексті опанування Росією Польщі, зокрема створення Радомської конфедерації й сейму 1767 р., внаслідок якого Річ Посполита стала протекторатом Росії. Сучасна польська історіографія переважно трактує Коліївщину як «селянське повстання» [55, с. 13], уникаючи поцінвальних визначень, що траплялися в попередні періоди¹⁵. Як повстання трактує гайдамацький рух 1768 р. й автор історії євреїв С. Дубнов. Спинаячись на подіях «уманської різанини», він зазначає, що цього разу, як і в часи Хмельниччини, євреї знову опинилися між польськими панами й православними селянами, що зазнавали експлуатації [див.: 12]. Частина ж істориків (включно з українськими, починаючи від П. Куліша) розглядає гайдамацький рух як позбавлений політичних цілей бунт низів, пролетаріату і навіть «бомжів» [див.: 15], щоправда, у своєму нарисі з історії Н. Яковенко обмежилася такими визначеннями гайдамаччини й опришківства, як «соціальний бандитизм» або просто «бандитизм» [43, с. 327, 337]. У такому дусі про цей рух у часи Шевченка писав А. Скальковський, якого поет у вірші «Холодний Яр» (1845) назвав з цієї причини «людомором» і навіть вступив із ним у пряму полеміку, зазначивши: «За святу правду-волю / Розбойник не стане», натякаючи на майбутнє повстання проти «нових ляхів», тобто росіян. Згодом у такому ж розбійницькому дискурсі вивів гайдамаків перед очі читача і на його суд польський історик Ф. Равіта-Гавронський, чиї праці в польській історіографії вважаються заангажованими, бо в них акцентовано руйнівний характер українського народу [див.: 53]. Такий широкий і головне екстремальний спектр оцінок і глибока незгода істориків, зокрема й наших сучасників, які вже не судять, а намагаються зрозуміти історичних осіб, яким відомо про гайдамаччину значно більше, ніж поетові, не те що виправдовують митця, але сигналізують про складність порушеної ним проблеми. У випадку гайдамаччини не можна також апріорно визна-

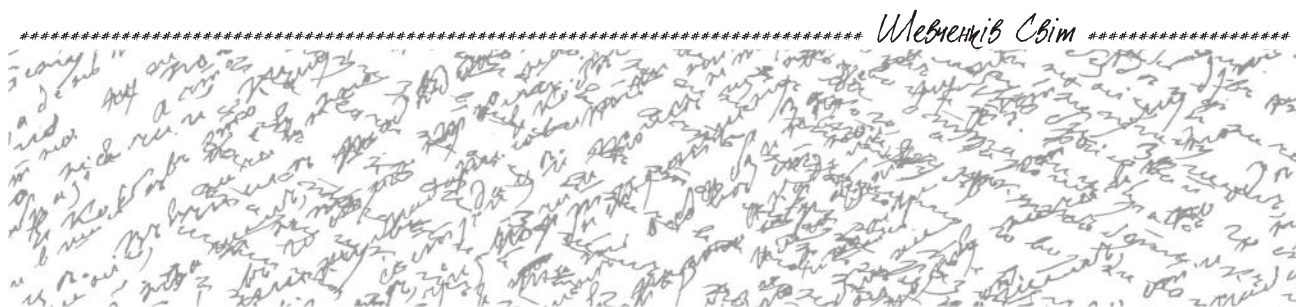
¹⁵ Детальний аналіз поглядів й оцінок Коліївщини в польській історіографії XIX–XXI ст. подано в статті М. Ніти [див.: 32, с. 12–19].

ти рацію винятково Шевченкової, а решту поглядів відкинути. І. Шпитковський трактував польські меморати і поему «Гайдамаки» як два екстремі, історична ж правда, на його думку, «стане десь посередині» [42, с. 82].

Про гайдамаччину, як уже зазначалося, поет писав фактично гарячими слідами, спираючись передусім на усну історію – оповіді свого діда Івана, живого учасника тих подій. Для поета ці оповіді були священними й водночас найяскравішими, найемоційнішими спогадами дитинства¹⁶. Вплив ділових розповідей на митця в дитячому віці можна порівняти із впливом найзахопливіших комп'ютерних ігор на сучасних дітей. Водночас вони мали колосальний виховний заряд. Б. Навроцький відчув цей істотний психологічний момент, зазначивши: це Тарасового діда особисто зачепили всі історичні події поеми, «сам же Шевченко був людиною зовсім іншої доби й інших індивідуальних переживань» [28, с. 118]. Називаючи себе нащадком гайдамаки, поет наділив своїх героїв почуттям того українського патріотизму, яке зароджувалося і формувалося щойно у середовищі Кирило-Мефодіївського братства. Тут є сенс говорити про те, що Шевченко інтенсивно формував уявну українську спільноту, без якої неможливо уявити появу модерної української нації. На мою думку, «Гайдамаки» є передусім не історичною поемою, а програмним твором, декларацією українського існування. Можливо, про такий літературний ґатунок найкраще свідчать слова Ю. Пшибося, сказані з приводу однотипної з «Гайдамаками» поеми «Конрад Валленрод». Цей дослідник попри визначення «повість поетична», що його дав своєму творові А. Міцкевич, розглядав текст як програмний, зауваживши ту особливість, що він «не є ані виплодом історичної ерудиції, ані результатом політичної рефлексії» [52, с. 157]. Програмна чи декларативна поема, присвячена проблемі підкореного народу і його спротиву, насамперед постає з емоцій, диктується потребою мобілізації спільноти. Прикметно, що під кінець свого життя А. Міцкевич назвав «Конрада Валленрода» політичною брошурою, хотів навіть спалити, викупивши всі видання [див.: 56, с. 105]. Бр. Залеський згадував, що на засланні Шевченко начебто відчував жаль з приводу «Гайдамаків»: «В часі нашої спільної вандрівки по степах Шевченко одного дня, коли сильніше розгарячився і говорив щиро (w chwili większego rozgrzania i szczerości), сказав мені, що жалує своїх «Гайдамаків» і цілого того напрямку, що тепер знає Красінського і наших поетів і «w duchu swoim to potępia». Але додав: «Вибачай, се вже було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків, се нехай тобі все вияснить»» [14, с. 254]. У щоденниковому записі від 1 липня 1857 сам митець писав, що «лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков» [40, т. 5, с. 37]. Однак погляди поета на польсько-українські взаємини не були статичними, вони змінювалися. Особливу симпатію до поляків він відчув саме на засланні, де спілкувався з поляками-засланцями, про що свідчить вірш «Полякам» (1847). Однак попри своє полонофільство, початки якого слід шукати ще в Кирило-Мефодіївському братстві, до «Кобзаря» 1860 р. митець поему не лише включив, а й працював над нею, готуючи до друку.

16 В історії літератури відомий також приклад глибокого впливу діда на Стендаля. Для класика французької літератури дід уособлював XVIII ст. з його духом енциклопедизму. Адже дід Стендаля був особисто знайомий з деякими французькими філософами-просвітниками, саме через дідів досвід Стендаль зрозумів дореволюційне французьке суспільство.

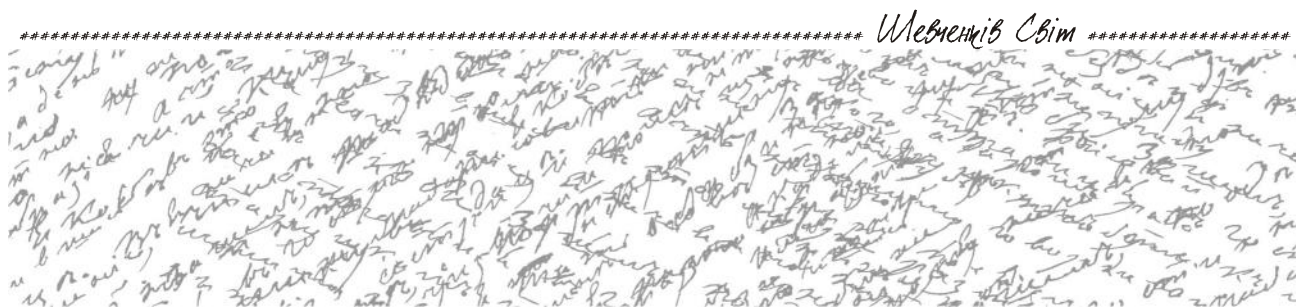
Чи не найпоказовіше складність проблеми гайдамаччини сформулював І. Франко: «Діло було заплутане: поза рухом і в самім руху стрічалися та йшли врозріз з собою різномірні соціальні та політичні змагання: московського двора, польської шляхти, погів, козацької старшини, міщанства та багатого вольного козацтва і вкінці “голоти” – пролетаріату. Головна сила, котра підняла рух, був іменно той пролетаріат, а іменно тота сила була сліпа, не мала виразних цілей і давалась вестись то сему, то тому. З її руху, крім різни та знищення, не могло вийти нічого, і, як знаємо, справді й не вийшло нічого» [38, с.113–114]. Шевченко дав зрозуміти цю безрезультатність у ключовій фразі епілогу: «Нема правди, не виросла; / Кривда повиває...». Безуспішність руху відлунює й у примітці до першого видання: «Злодій, розбойник, або гайдамака – такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі» [40, т. 1, с. 511]. Аналогічно в одному з ліричних відступів автор ствердив, що онукам гайдамаків байдуже до дідівської справи, вони «жито собі сіють», хоча таке безпам'ятство не в останню чергу зумовило жорстокі репресії щодо учасників повстання з боку київського каштеляна Юзефа Стемпковського (страшного Юзефа або Юзефа Кривавого). Вони мали довготривалі наслідки. Самі польські пани просили короля про поміркованість у покаранні українського селянства за гайдамацький бунт, бо боялися лишитися без робочої сили [див.: 43, с. 619]. Уже за чотири роки поет напише про «огонь новий з Холодного Яру», що дало підстави багатьом сучасним дослідникам, зокрема Г. Грабовичу, Є. Нахліку, П. Михеду стверджувати: в образі гайдамаччини поет показав ідею воскресіння України.

Як уже було зазначено, І. Франко вважав, що гайдамаччина не надавалася до ілюстрування національних змагань українців не тільки тому, що не досягла жодних результатів, демонструючи безплідність анархії, а й тому, що була насамперед рухом за соціальні права. Натомість українська історіографія вслід за Шевченком почала трактувати Коліївщину як важливий епізод у національно-визвольних змаганнях українців, вагомий момент у формуванні власної визвольної традиції. Розрив між цими двома тлумаченнями лишається й досі, тому на передній план виходить символічне сприйняття і трактування гайдамаччини. Поетична версія цього руху була, є і, напевно, й залишиться важливим елементом українського національного самоусвідомлення. Особливо чітко символічний зміст поеми проявився в радянські часи, коли читач сприймав ворога вже не в образі польської шляхти, а в значенні «ляхів нових», під якими розуміли не російську зверхність навіть, а радянську окупацію. В «Конраді Валленроді» (передусім із цензурних міркувань, адже першодрук твору 1828 р. з'явився в Петербурзі) ішлося про орден хрестоносців, але читачі сприймали останніх як метафоричних росіян. У випадку цього твору прийнято говорити про так звану історичну маску, яку А. Міцкевич обрав свідомо, тоді як перелицювання ворога чи його метаморфоза у «Гайдамаках» – наслідок рецепції поеми в радянську добу, коли критику польського шовінізму не тільки дозволяли, а й заохочували, а на критику російського імперіалізму було накладено табу. Загалом у радянському шевченкознавстві, як відомо, національні конфлікти замінялися класовими, тобто у випадку Росії ішлося винятково про критику російського царизму. Попри ці відмінності обидві поеми показують, що специфіка романтизму, особливо якщо маємо справу з романтичним баченням минулого, теперішнього

і майбутнього підкореного народу, полягає в символічному осмисленні сюжету поневолення і визволення. Таке символічне сприйняття поеми гаряче обстоює у своїй найновішій книжці про «Гайдамаків» Г. Грабович. На його думку, у випадку «Гайдамаків» перспективніше осмислювати співвідношення історії та колективної пам'яті в тексті. Цей принцип варто застосовувати й до всієї творчості Шевченка.

Свідченням того, що поет прагнув історичної точності, є редагування ним поеми «Гайдамаки» для «Кобзаря» 1860 р., коли він намагався замінити назву Вільшана на Мліїв у розділах, де ідеться про титаря, бо отримав нові документи, згідно з якими Данило Кушнір був титарем таки у Млієві, а не у Вільшаній. Однак письменник не провів зміни послідовно, вочевидь, вважаючи її не надто присутньою [див.: 40, т. 1, с. 642]. Попри скрупульозність у плані топоніміки й окремих історичних деталей у «Гайдамаках» маємо справу таки з демонстративним історизмом, характерним для романтичної літератури. Шевченкові «Приписи» мали надати поемі більшої вірогідності. Схожу функцію виконували «Приписи» і в поемі А. Міцкевича «Гражина» (1823), і у виразно романтичній поемі «Конрад Валленрод» (1828), і в романі М. Чайковського «Вернигора» (1838), і в поемі С. Гощинського «Канівський замок» (1838). Схожу функцію виконує і передмова до «Конрада Валленрода», і передмова під назвою «Кілька слів про Україну й уманську різанину» до поеми С. Гощинського. Передмову знаходимо і в повісті М. Грабовського «Коліївщина і степи», яку було видано 1838 р. у Вільні під псевдонімом Едвард Тарша. Можливо, хоча й недостеменно, Шевченко писав власну «Передмову» до першого видання під їхнім впливом: «Можна б і без неї, так ось бачте що: все, що я бачив надрюкованого, тільки бачив, а прочитав дуже небагато, – всюди є передслово, а в мене нема» [40, т. 1, с. 511]. Однак сам характер цих передмов різний. С. Гощинський подав розлогий вступ, інформуючи в ньому польського читача про особливості свого рідного краю, України, узагальнюючи сенс гайдамаччини й підкреслюючи наприкінці: «Ми робили і досі робимо чимало помилок, а все тому, що не знаємо свого краю» [47, с. XVI]. А. Міцкевич аналогічно пояснив читачам історію своєї батьківщини Литви, віщуючи їй смерть: «Литва вже цілком належить минулому» [51, с. 70]. Адже Литва для А. Міцкевича асоціювалася передусім з Польщею, була її інтегральною частиною. Передмова М. Грабовського має кардинально інший характер порівняно з усіма, досі розглянутими. В ній автор виявляє власне ставлення до читацького середовища і до читацької оцінки його повісті [див.: 48, с. I–IV]. Шевченкова «Передмова» коротенька, він, як і С. Гощинський, пише про помилки батьків, наголошуючи, на відміну від польського поета, на потребі братання зі своїми ворогами задля слов'янського єднання: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля» [40, т. 1, с. 512]. Однак попри такі збіги цитата з «Передмови» до «Гайдамаків»: «Начнем же уже начало книги сице» – спрямовує нашу думку в інше річище – до православної літератури. Адже цю цитату взято зі вступу до «Благовісника або тлумачення на Євангеліє від Матєя» Феофілакта Болгарського: «Начнем же уже начало книги сице: Книга родства Иисуса Христа Сына Давидова...» [див.: 41]. Оскільки Шевченко згадує давню українську традицію випускати з передмовами навіть граматики: «От який! хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія» [40, т. 1, с. 511], треба думати, що йому

було відомо, що і в «Граматичі словенській» (1596) Л. Зизанія, і в «Граматичі слов'янській» (1619) М. Смотрицького передмови були.

Приєднуюся до думки, що базисним в оцінках твору є факт, що в його основі лежить усна або народна історія. Про це писало чимало дослідників. Наприклад, Б. Навроцький зазначав: «Ми повинні дивитись на історичну основу "Гайдамаків" як на передусім легендарну, народну версію в тій чи іншій мірі оброблену й змінену Шевченком» [28, с. 85]. Інша справа, що в річищі герменевтики досі було прийнято ототожнювали усну історію з історизмом. Це й не дивно, адже не тільки поет Шевченко, а й історики М. Максимович і М. Костомаров згідно з тогочасними уявленнями про історичну науку, яка саме проходила становлення, вважали народні думи й історичні пісні історичними джерелами. Варто мати це на оці, застосовуючи до історизму поета сучасні критерії. Думка про тотожність колективної пам'яті й історії домінує і в сучасному українському інтелектуальному просторі. Наприклад, В. Яременко зазначає: «Для формування індивідуальної та колективної пам'яті народу потрібні не лише книжні знання, а й безперервність прямої, усної передачі історичної інформації із покоління в покоління. Її можна назвати "живою пам'яттю народу"» [44, с. 161]. У ХХ ст. феномен історичної пам'яті опинився в центрі уваги багатьох істориків. З найновіших досліджень впливає, що між історією та історичною пам'яттю існує зв'язок, але два ці поняття все ж не є тотожними. За французьким істориком П. Нора: «Пам'ять перетворює спогади на річ священну, тоді як історія, позбавляючи спогади священного ореолу, вбачає в них прозу <...> Пам'ять є абсолютною, історія ж осмислює відносність» [33, с. 20]. Однозначність потрактування подій у поемі «Гайдамаки» пояснюється саме абсолютністю колективної пам'яті, хоча їхній творець не затушовував, не прикрашав жорстоких подій, навпаки, у передмові до першого видання застерігав від їхнього повторення: «Нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами» [40, т. 1, с. 512]. Аналогічно поет висловлював жаль і в тексті: «А за віщо, / За що люде гинуть? / Того ж батька, такі ж діти – / Жити б та брататься. / Ні, не вміли, не хотіли, / Треба роз'єднаться!» (1542–1546). Інша справа, що імпульсом написання «Гайдамаків», вочевидь, слугували такі літературні твори на цю тему, а не історичні джерела, яких на час написання поеми і не було: історія М. Маркевича [див.: 26, т. 2, с. 659–672], як й історія Нової Січі А. Скальковського [див.: 35, с. 280–291], які могли б слугувати джерелами поеми, було опубліковано або пізніше, або синхронно з «Гайдамаками». Зрештою в передмові (фактично післямові) до видання 1841 р. поет чесно зізнався: «Про те, що діялось на Україні 1768 року, розкажую так, як чув од старих людей; надрюкованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого» [40, т. 1, с. 512]. Щоправда, можна припустити, що історію М. Маркевича, як і статтю М. Максимовича «Сказание о Колиивщине», поет читав у рукописі. До цього питання ми ще повернемося. Тепер же хочу підкреслити, що формування національної свідомості українців у ХІХ ст. відбувалося під впливом ідей західного романтизму. Шевченко зобразив Коліївщину в романтичному ключі, подав власну інтерпретацію цих подій, яка згодом оформилась як українська і склала ядро української історіографії на цю тему. Не в останню чергу свій задум поет втілював під впливом роману

М. Чайковського «Вернигора» (як антитезу до нього), що є доведеним фактом¹⁷, і гіпотетично внаслідок читання поем «Канівський замок» С. Гоцинського і «Конрад Валленрод» А. Міцкевича¹⁸.

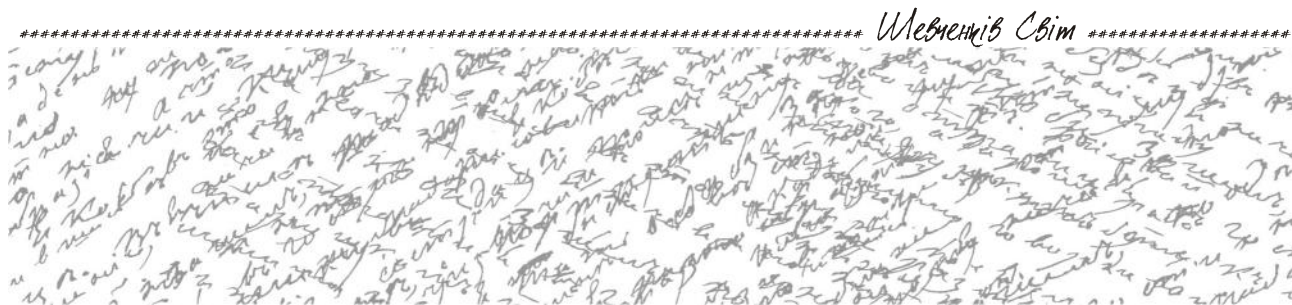
Першим про історизм поеми, що не давав повної історичної картини, написав у «Мальованій гайдамаччині»¹⁹ П. Куліш. Ця праця була рефлексією на вже згадану книжку Я. Ліппомана. На відміну від Шевченка, він беззастережно оцінив гайдамаччину зі знаком мінус, уважаючи, що український народ здався «до руйнування й плундрування ворогів руської землі, а більш нікому ні на що культурне не здався» [23, № 10, с. 384]. На його думку, примітивність українців пояснюється тим, що вся їхня історія була історією оборони [23, № 10, с. 385]. Письменник встановив спадкоємність між хмельниччиною й гайдамаччиною: «У гайдамаччині одригнулась хмельниччина, і взнавши добре, як діялось за Гонти і Залізняка, ми догадаємось, як діялось за Хмельницького» [23, № 10, с. 386], не оминаючи й польського товариства, що «силкувалось із Русі виробити Польщу та й виробило гайдамаччину» [23, № 10, с. 390]. Головний його закид: Коліївщина не була всенародним святим ділом, бо «не так дивилась Україна на коліїв, як виспівував Шевченко, і ні попи, ні поважні люди, ні тверезі хлібороби не причинились до Залізнякавого і Гонтиного розбою» [23, № 12, 470]. П. Куліш у цій праці, як і Я. Ліппоман, відбілів Катерину II. Виступаючи проти жорстокого розливу крові, фактично звинуватив у ньому українську сторону, не зауважуючи російського сліду в усій цій історії на відміну від багатьох поляків, бодай і М. Чайковського.

Саме І. Франко вперше прямо поставив питання: чи можна «Гайдамаків» назвати поемою історичною? І дав на нього негативну відповідь: «Зваживши, що герої тої поеми або видумані (Галайда), або представлені неісторично (Ґонта), що деякі головні факти або зовсім неісторичні, або списані уривкою, з показом тільки різні та бенкету гайдамаків на пожарі, а з залишенням усіх правдиво-характеристичних та історичних фактів війни (напр., перехід Ґонти на сторону гайдамаків), зваживши вкінці, що ціла гайдамаччина понята Шевченком фальшиво як боротьба патріотична, між тим коли се був тільки вибух довгої боротьби суспільної на Україні, мусимо, здається, з повним правом відмовити поемі “Гайдамаки” назви поеми історичної» [38, с. 115]. Хоча понад столітня українська рецепція твору (головне її річище) йде урозріз із цим висновком, беззаперечною залишається така його заувага, суголосна М. Чайковському: з гайдамаччини найбільшу користь мала цариця Катерина II, саме вона після придушення повстання знищила Польську державу, а в українців забрала рештки свобод. З огляду на таке завершення історичний сюжет, що його

17 Питання інтертекстуальності й слідів роману М. Чайковського у поемі Шевченка найгрунтовніше дослідив І. Шпитковський. Він цілком доречно підсумував, що читання «Вернигори» «було послідним моментом, який скристалізовує у Шевченка-поета гадку вивести в світ свій твір» [42, с. 55].

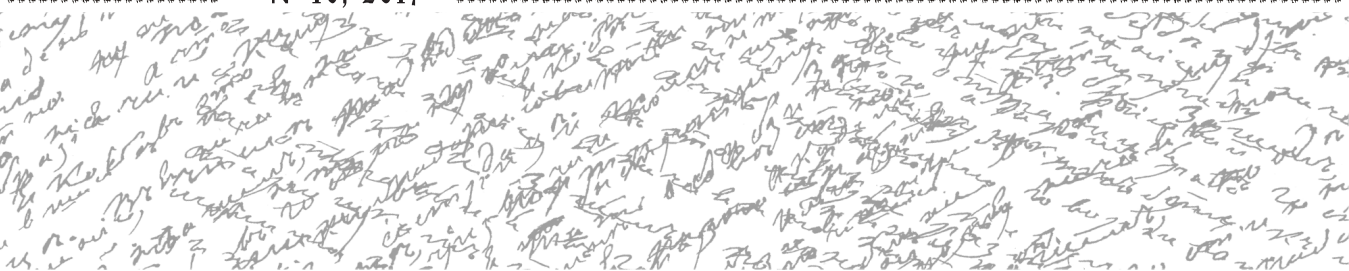
18 Є. Нахлік зазначив, що «міцкевичівські інспірації відіграли роль своєрідного збудника, каталізатора поетичної фантазії Шевченка» [29, с. 98]. Оскільки першодрук «Конрада Валленрода» було здійснено у Петербурзі 1828 р. є певні підстави уважати, що Шевченко таки знайомився з цією поемою бодай через свого приятеля Л. Демського. Міг він прочитати твір й у перекладі російською А. Шпигоцького.

19 П. Куліш публікував перекази про гайдамаччину, саме ж явище оцінив у передслові до публікації «Рассказа современника поляка о походах против гайдамак», який було вміщено у другому томі «Записок о Южной Руси» (1857) [22].

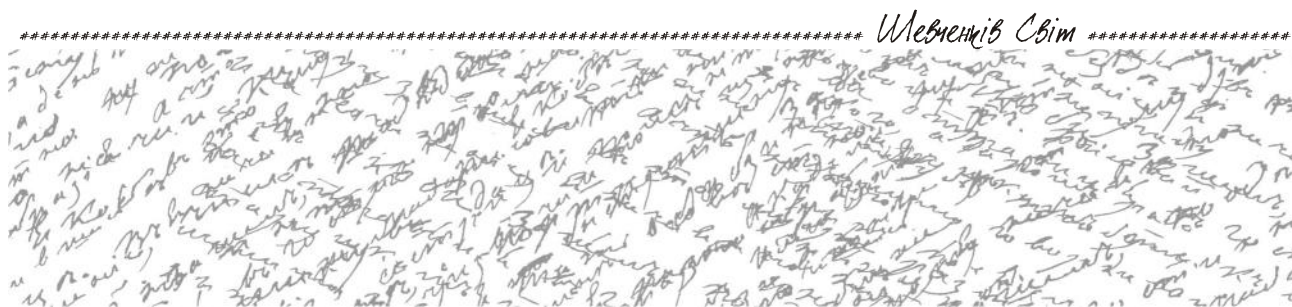
обрав Шевченко, на думку І. Франка, явно не годився для патріотичного твору. Участь Катерини II в подіях гайдамаччини, за поемою, існує або у формі чуток, старшина другий каже: «До Гонти сама... сама писала: "Коли, – каже..."» (908–909), або таке втручання з боку Росії поціновано амбівалентно, про нього повідомляється, наче про річ другорядну, хоча й із домішкою іронії: «Попід дібровою стоять / Вози залізної тарані; / То щедрої²⁰ гостинець пані. / Уміла що кому давати, / Невроку їй, нехай царствує; / Нехай не вадить, як не чує!» (885–890). Саме невиразність ролі Катерини II у зазначених подіях належить до найслабших місць поеми. І хоча література, тим паче поезія, не може дублювати історію, таке недобачання є досить симптоматичним, особливо на тлі оцінок Катерини II у поезії періоду «трьох літ», коли поет назвав царицю тією, хто доконав Україну. Таку прогалину можна пояснити лише тим, що про наслідки царювання Катерини II для України Шевченко з народної версії історії довідатися не міг. В «Історії Русів» катерининську добу представлено в загальних рисах: вербунок в пікінери, ліквідація гетьмана, встановлення Малоросійської колегії, початок війни з Туреччиною, так званий Генеральний опис, тобто перепис населення Малоросії, що мав скінчитися «разрушением собственности и стяжанием каждого» [18, с. 257]. Більше про Катерину II поет міг дізнатися, працюючи над «Історією Суворова» (1843) М. Полевого, де прочитав таке: «Екатерина проникла замыслы, знала хитрости соседей, неверную дружбу союзников и не боялась их. Она объявила конфедератов барских возмутителями. Станислав подтвердил слова ей. Королевские польские войска, соединясь с русскими, начали укрощать восстание. Кровавое народное междоусобие явилось в печальных событиях. Местечко Бар было взято и разорено русскими. Большая часть конфедератов погибла. Пулавский бежал и умер за границую. Думая угодить императрице русской, запорожцы толпами сбегались в польскую Украину и Подолию и ужаснули злодействами, мстя Малороссии прежние обиды Польши. Екатерина отвергла помощь разбойников, но безумная ярость их повлекла за собою события важные: преследуя поляков, запорожцы ворвались в турецкие области, разграбили и выжгли местечко Балту. Султан объявил, что будет мстить нанесенное оскорбление войною с Россиею <...> она была готова на войну и хотела показать Европе огромные средства России» [34, с. 29]. Згодом знання Шевченка іще поглибилися внаслідок ознайомлення зі статтею М. Максимовича «Сказание о Колиивщине», на друк якої С. Уваров наклав заборону 24 грудня 1839 р. на тій підставі, що пам'ять про такі події, як Коліївщина, треба не відновлювати, а згладжувати [див.: 7, с. 23–24], можливо, й праць А. Скальковського «История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского» (1841), «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768» (1845) та О. Ригельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» (1847) в рукописі. Безперечний вплив мала на поета й рецензія М. Максимовича на вище згадану працю А. Скальковського «Наезды гайдамак...», опублікована в часописі «Москвитянин» № 5 і 6 за 1845 г.

20 Ю. Барабаш доводить, що вираз «щедрої пані» походить від польського «szczodrapani» на позначення жінки легкої поведінки й свідчить про розпусність Катерини II [див.: 4, с. 86]. Про натяк Шевченка на розпусну поведінку цариці писав також К. Гуслистий [10, с. 131].

На момент написання поеми Шевченкові було відомо про знищення Запорізької Січі Катериною II з приміток М. Максимовича до «Українських народних пісень» (1834). Знав він і самі народні пісні на тему гайдамаччини з того ж збірника, наприклад, «Песня о Железняке», «Песня о Гонте и Котовиче», «Песня о Гонте».

Однак першорядну увагу в плані вивчення Шевченкової інтертекстуальності привертає стаття вченого «Сказание о Колиивщине», яку так і не було опубліковано за життя автора. На тій підставі, що оцінки гайдамаччини в історика й поета були збіжними, деякі дослідники припускають, що Шевченко міг отримати її через М. Маркевича, з яким познайомився 1840 р. [13, с. 11]. Не виключено, що М. Маркевич використав цей матеріал у своїй історії. Однак, на мою думку, поет прочитав статтю М. Максимовича швидше за все 1845 р., коли було оприлюднено й рецензію ученого на працю А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768». Хоча ставлення до гайдамаччини, її потрактування, погляд на Значка-Яворського, Залізняка й Гонта, перебіг подій в обох збіжні, є в них і суттєві відмінності. По-перше, хоча історик і писав, що «на русском языке ничего почти не написано об этом событии» [25, с. 314], сам він подав список джерел до власної праці, згадавши не лише «Историческое известие об униии» М. Бантиша-Каменського, народні пісні про Залізняка й Гонта, легенди й розповіді старих людей, а й рукописи польською мовою, записки доньки Младановича Вероніки Кребсової, записки уніата Тучанського, опис Ліппомана, записки П. Младановича, лист до графа Потоцького від Якова Квітневича від 28 червня 1768 р., виписки з книги генеральної візитації Кодненського костелу в 1768 р., повість М. Грабовського «Коліївщина і степи». Якби поет читав цей перелік, то, звісно, захотів би побачити ці джерела. Натомість він констатує: «надрюкованого і критикованого <...>, здається, і нема нічого» [40, т. 1, с. 512]. По-друге, М. Максимович і Шевченко по-різному висвітлюють роль Катерини II в Коліївщині, хоча згодом їхні погляди на роль російської імператриці в українській історії будуть майже тотожними. На відміну від Шевченка історик подав відомості про так звану Золоту грамоту, яку Залізник начебто отримав від Значка-Яворського. У ній містився заклик до козаків і українського народу знищувати в Україні уніатів, католиків і євреїв, ішлося, що за таких умов Україна стане такою ж вільною Гетьманщиною, як і за часів Б. Хмельницького. Історик уточнив, що для більшого успіху розпускалися чутки, нібито грамоту прислала запорожцям сама цариця Катерина II. Якби Шевченко читав ці відомості, вони б таки виразніше відбилися в його творі, адже поет шанував М. Максимовича, довіряв його поглядам, а не протиставлявся їм, як у випадку з М. Чайковським. Хоча Ю. Івакін твердив, що натяк на «Золоту грамоту» міститься у фразі: «До Гонти сама... сама писала» [див.: 17, с. 98], у статті М. Максимовича Гонта взагалі не фігурує. Це ж стосується і роману М. Чайковського. Така інтерпретація Шевченка явно вкорінена в народній пам'яті або є авторським домислом. Є сенс думати, що статтю Максимовича «Сказание о Колиивщине» поет читав таки 1845 р. Тоді ж прочитав і відгук М. Максимовича на працю А. Скальковського «Наезды-гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768», основний мотив якого зводиться до заперечення тези, нібито гайдамацький рух став плямою на запорізькому війську. Хоча Ю. Івакін виводив шевченківський образ гайдамаків як «пятна в нашей истории» у вірші «Холодний Яр» (1845) з двох праць

А. Скальковського – про Нову Січ та історію гайдамацьких наїздів, він вкорінений передусім в рецензії М. Максимовича, де варіюється думка про «пятно на Запорож'є» й обіцянка «почистить память славного низового войска от пятна» [24, с. 46]. Саме історик дослівно процитував вислови А. Скальковського, можливо, актуалізуючи в пам'яті поета образ «пятна», отриманий поетом ще раніше з праці останнього про історію Нової Січі 1841 р. і про гайдамаків 1845 р. Однак можна припустити (і я схилиюся саме до цього варіанту), що Шевченко взагалі отримав інформацію про гайдамаків – історичне «пятно» винятково з рецензії М. Максимовича в часописі «Москвитянин» за 1845 р. Доказом припущення, що поет не читав праці «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768», слугує повна, а не усічена цитата з цієї книжки: «Мы хотим сказать об участии жестокого игумена Лебединского [Значка-Яворського – Р. Х.]. Под его влиянием пало столько невинных жертв, и на Запорожье, которому он желал мстить, легло вечное пятно безславия...» [40, с. 125], хоча частково ці факти згадано і в рецензії в «Москвитянині» [24, с. 46]. Як бачимо, А. Скальковський насамперед обтяжує відповідальністю Мельхіседека, поет же беззастережно прийняв інтерпретацію М. Максимовича, який у контексті «пятна» про благочинного взагалі не згадав. Прикметно, що Ю. Івакін, коментуючи цю ремінісценцію, також подав цитату з А. Скальковського усічено [див.: 17, с. 351], викресливши згадку про ігумена, який, за версією автора, був головним проросійським двигуном Коліївщини. Аналогічно трактував його роль у подіях 1768 р. і М. Чайковський у романі «Вернигора». Героїзація Значка-Яворського в поемі «Гайдамаки» – це проблема, яку не можна обійти мовчанкою, бо історичний прототип блаженного, увесь його життєвий шлях²¹ надто виразно асоціюється з роллю інформатора й агента Катерини II, а не з образом ідеолога українського національного руху. Нарешті, з цієї рецензії Шевченко дізнався, що пісня «Гей козаче, в ім'я Бога», яку А. Скальковський умістив у першому виданні своєї «Історії Нової Січі...», не є автентичною піснею запорожців, а належить Т. Падурі, згадавши про це згодом у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1855–1856).

Стаття «Сказание о Колиивщине» позначилася не лише на вірші «Холодний Яр». Її вплив помічаємо і в деяких інших творах поета, написаних уже після 1845 р. Шевченко і М. Максимович оцінювали спільне польсько-українське минуле в Речі Посполитій як щасливе до появи унії та єзуїтів. У вірші «Полякам» (1847) про це сказано так: «Ще як були ми козаками, / А унії не чуть було, / Отам-то весело жилось! / Братались з вольними ляхами, / Пишались вольними степами». Як спостеріг Д. Николишин [31, с. 7], схожа оцінка з'явилася й у вірші часів заслання «Буває, в неволі іноді згадаю...» (1850). У статті М. Максимовича зазначено: «А было время, когда народ Литвы и Украины, соединенный с народом польским “как ровный с ровными, свободный со свободными”, исповедовал

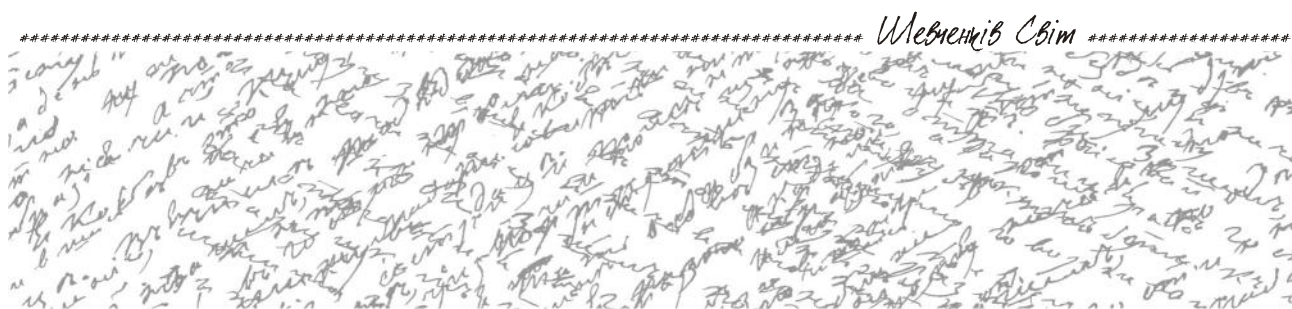
21 К. Гуслистий писав: «Яка була справжня роль Значка-Яворського в підготовці Коліївщини – встановити трудно. Є відомості, що під час повстання його на Правобережжі не було» [10, с. 137]. За цим дослідником, благочинний сидів у Переяславі, закликаючи листовно мешканців Черкас і Сміли не приєднуватися до гайдамаків. Однак насправді, і це засвідчила й поема Шевченка, сприяв гайдамацькому рухові, підмовляючи його учасників до збройного наступу. За підозрою у співучасті в повстанні Мельхіседека перевели з Правобережної України на Лівобережжя, де він управляв Переяславським монастирем, згодом Видубицьким у Києві, монастирем у Лубнах і Глухові. Така успішна кар'єра свідчить про великі заслуги Мельхіседека перед російським престолом.

беспрепятственно веру своих отцов, и Восточная церковь, от которой и Польша заняла свой первый свет христианства, процветала по всей Западной Руси. Было время, когда козаки днепровские, гремя грозою на татар и турков, дружно стояли за Польшу<...> То был век цветущего состояния Польши, век воинской славы козацкой...» [25, с. 316]. Тут же історик визначив і основну причину польського занепаду, згадавши, як і Шевченко, польського короля Сигізмунда III. В ранніх «Гайдамаках» теж натрапляємо на характерне запитання і відповідь: «А хто винен? / Ксьондзи, єзуїти». Здається, в цьому випадку є сенс говорити винятково про вплив на митця «Історії Русів», де досить детально описано поширення унії в Україні, підкреслено роль короля Сигізмунда (Жигомонта) III [18, с. 49, 50, 58]. В. Антонович, Д. Николишин й О. Кошова уважали, що Шевченко малював унію саме за «Історією Русів», хоча Д. Бантиш-Каменський теж писав про неї і згадував про Сигізмунда III [3, т. 1, с. 162]. Найлаконічнішу інформацію про польського короля й унію, яку той запровадив в Україні, знаходимо в історії М. Маркевича, що її, як уже відомо, поет просив у листі до С. Бурачка між 22 і 24 березня 1844 р.: «...Король Сигизмунд III. Это тот счастливец, который несколько раз заложил основание гибели Польши... В довершение этого описания вспомним, что Король был покорный поклонник Папы, ученик Иезуита Петра Скарги и страстный Алхимик. В его-то время открылась уния <...> Он начал угнетением своей телохранительницы Малороссии» [26, т. 1, с. 69–70]. Думаю, саме характеристика Сигізмунда III авторства М. Маркевича найглибше врізалася в пам'ять Шевченкові. Саме цей історик акцентував на зв'язках короля з єзуїтами, наголосив на його наступі на Україну і змалював портрет з такими деталями, що запам'ятовуються. Найімовірніше, думки поета про щасливе польсько-українське минуле й різку їхню зміну в негативному напрямку після Сигізмунда III – наслідок комбінованих вражень від «Історії Русів», історії М. Маркевича й статті М. Максимовича «Сказание о Колиивщине».

На цьому збіги в поглядах М. Максимовича і Шевченка вершуються. Поет відмовився від загальноприйнятого російського шаблону, генерував інший, за спостереженням Ю. Івакіна, еретичний погляд на російську історію, виокремивши з неї історію України. Це було важливо для становлення саме української історичної науки, яка, як і література, у XIX ст. виділилася в окреме річище із загальноросійського потоку, а на початковому етапі в багатьох моментах нагадувала белетристику і навіть фантастику.

Саме народний варіант історії, використаний митцем, став підставою для того, аби П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, Г. Грабович і Є. Нахлік критикували не тільки хиби Шевченкового задуму, висловлювали сумнів в історизмі поеми «Гайдамаки», а й заперечували його. Г. Грабович, який високо оцінює «Гайдамаків», зміг обійти суперечність, пов'язану зі складністю гайдамацького руху й недостатньою поінформованістю Шевченка про події Коліївщини. На його думку, варто звертати увагу саме на символічний сенс поеми, а не на її історизм. У такому разі в центрі Шевченкової уваги в «Гайдамаках» опиняється зовсім не повстання чи «різанина», а обов'язок поета «подолати суспільний анабіоз та амнезію і, зрушивши колективну пам'ять, уможливити відродження» [9, с. 233]. На думку літературознавця, автор «Гайдамаків» звертається «не до історії, а до модальності архетипів і міту і розгортає ритуальні аспекти його драми» [9,

с. 234]. Натомість історичність твору доводили І. Шпитковський, М. Мочульський, Б. Навроцький, Ю. Івакін, нині – І. Дзюба, В. Смілянська і В. Яременко. Останній, як і Ю. Барабаш, зміщує акценти в напрямку історіософії. Заперечення історизму «Гайдамаків» так чи інакше, але неunikнено призведе до перегляду самого жанру історичної поеми й поезії у творчості Шевченка. Недаремно Г. Грабович формулює питання категоричніше, ніж І. Франко: чи взагалі може літературний твір бути історичним? [9, с. 215]. І відповідає на нього заперечно.

На користь історизму творчості Шевченка свідчить те, що в основі його творів включно з малюнками на історичні теми лежать історичні праці, написані на рівні тогочасної науки, – не тільки політичний памфлет «Історія Русів», а й історія Д. Бантиша-Каменського, з якої митець отримав свої перші знання про Україну, хоч і під назвою Малої Росії, історія М. Маркевича й окремі козацькі літописи, зокрема Лизогубівський і літопис Граб'янки, не тільки збірка українських пісень з коментарями М. Максимовича (1834), але і його наукові статті, праці М. Полевого про О. Суворова й російських полководців, що їх ілюстрував митець, біографії російських генералісимусів Д. Бантиша-Каменського, після заслання – монографія про Б. Хмельницького пера М. Костомарова. Можна назвати тут і інші праці. Д. Николишин серед історичних джерел, які слугували імпульсом до появи творів Шевченка на історичні теми називає: два видання українських пісень М. Максимовича²², «Історію Русів», «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, «Краткую летопись Малыя России» Рубана. О. Кошова теж уважала, що поетові був відомий літопис Рубана 1777 р. До списку Д. Николишина вона долучила «Історію Малоросії» М. Маркевича.

Щодо літопису В. Рубана, то доказів його використання Шевченком дослідники не навели. Ретельніший погляд на це джерело переконує, що митець ним не користувався. На мій погляд, теза про можливе знайомство Шевченка з літописом В. Рубана іще вразливіша, ніж спроба побачити певні аналогії між його творчістю й літописом О. Рігельмана. Якщо використання останнього лишається гіпотетичним поряд із думкою про можливе знайомство митця з обома книжками А. Скальковського, то про вплив літопису В. Рубана, як на мене, говорити взагалі не доводиться.

Аргументи, що свідчать про належність того чи іншого твору до історичного жанру, зводяться до таких аспектів: історична тема, історичний сюжет, історичний персонаж або історичне тло, хоча переважно маємо справу із комбінацією цих елементів. Про історичність твору свідчать і джерела тексту. Однак у Шевченка немає твору, який би був нав'язаний винятково історичною літературою. Зазвичай маємо справу із симбіозом історії, народної пам'яті, професійної літератури, іноді й життєвих вражень. Наприклад, у приписах до поеми «Гайдамаки» поет зазначив: «Зіновій Богдан вирізав 40 з чим-то тисяч ляхів над Россю в Корсуні» [40, т. 1, с. 510]. К. Гуслистий помітив, що в цьому коментарі поєднано відомості з історії Д. Бантиша-Каменського з народними піснями, в яких міститься цифра 40 тисяч [10, с. 138], але певну вагу тут мали й спогади поета про своє перебування в Корсуні в дитячому віці. Однак бувають випадки, коли перевага одно-

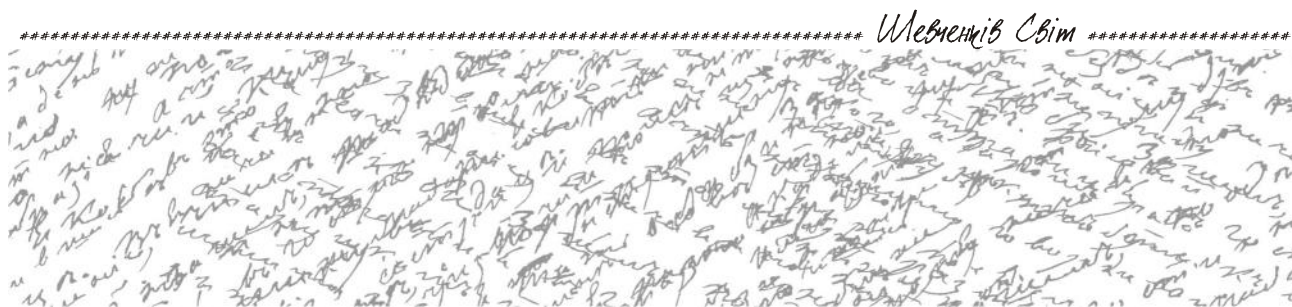
²² Звичайно, поет знав і «Малороссийские песни» (1827) М. Максимовича, однак «Украинские народные песни» (1834) не тільки є повнішим виданням порівняно з попереднім. Воно містить особливо цінні для читача коментарі, які, як бачимо, позначилися на Шевченковій поезії.

го з елементів синтезу є очевидною. Наприклад, «Гайдамаки» поряд з віршем «Швачка» (1848) – це ті твори Шевченка, в яких народна пам'ять таки превалює над історією.

Поема «Гайдамаки» попри свій очевидний зв'язок із народною пам'яттю все ж не є гомогенною. Виняток становить розділ «Інтродукція» й промова благочинного. Вивчаючи джерела «Гайдамаків», конкретно «Інтродукцію», І. Шпитковський проаналізував окремі статті з «Енциклопедичного лексикону», історію Польського королівства Єжи-Самюеля Бандтке, видану у Вроцлаві Плюшара в 1820 р., «Історію Русів» і роман М. Чайковського «Вернигора», встановивши, що з історії Є.-С. Бандтке у Шевченка з'являється згадка про «незвичайного» короля Стефана Баторія і перелік головних конфедерацій. Із роману «Вернигора» – переконання про фатальну роль єзуїтів, зокрема Посевіна в Україні, хоча в питанні унії, як уже ішлося, можливий як вплив історії Д. Бантиша-Каменського, так і «Історії Русів». Цей дослідник висунув досить сміливу гіпотезу й уважав за доцільне розглядати «Гайдамаків» як мемуар про гайдамаччину, але віршований. Г. Грабович назвав таку спробу інструменталізацією історизму, на підставі якої згодом відбулася інструменталізація ідеології, бо українська історіографія таки прийняла за точку відліку Шевченкову оцінку Коліївщини. Адже саме І. Шпитковський визнав, що «Гайдамаки» уособлюють екстремальний погляд на події, слугуючи вказівкою на те, як повинен український історик оцінювати Коліївщину, хоча насправді історична правда лежить посередині між польськими й українськими крайніми оцінками [див.: 42, с. 82].

Джерела поеми розглядав також М. Мочульський, детально зупинившись на тому, як відбився в «Інтродукції» текст статті І. Шульгіна про Барську конфедерацію зі згаданого лексикону Плюшара. Автор довів, що відомості про анархію, *liberum veto*, королів Баторія, Собеського, Августа III й Станіслава Августа Понятовського Шевченко отримав із цього джерела. Думаю, саме з цієї статті поет довідався і про перемогу духу віротерпимості в Європі XVIII ст., але, як впливало з подій Коліївщини, не в Речі Посполитій. У згаданому тексті широко висвітлено проблему конфедерацій або об'єднання шляхти, яких І. Шульгін налічив до червня 1767 р. сто сімдесят вісім, як і руху дисидентів за урівняння прав не католицького дворянства з католицьким. Тут сказано, що Барська конфедерація позбавила престолу Понятовського, який звернувся за підтримкою до Росії. Шевченко міг прочитати, що «пользуясь общим смятением запорожские казаки и гайдамаки зверски опустошали и грабили юговосточные польские земли» [16, с. 13]. Прикметно, і на це звернув увагу М. Мочульський, що поет заплющив очі на різницю між Радомською конфедерацією, зав'язаною за участі Росії проти короля та його партії, і Барською, зав'язаною проти Радомської і Росії [33, с. 108]. Літературознавець уважав це принциповою помилкою письменника, хоча й визнав, що самих конфедератів, їхній фанатизм, нетолерантність і шовінізм поет зобразив правильно. М. Мочульський, як і його попередник І. Шпитковський, виділив такі джерела поеми: стаття «Барська конфедерація» з лексикону Плюшара, другий том історії Польського королівства Бандтке, примітки до роману М. Чайковського «Вернигора» й «Історія Русів» як другорядне джерело. Б. Навроцький погодився з цим. На його думку, історичною основою «Інтродукції» була стаття І. Шульгіна

з «Енциклопедичного лексикону» Плюшара, історія Бандтке слугувала лише додатком до неї, роман М. Чайковського вплинув на окремі місця, «найбільше ж використав його Шевченко як вихідну позицію для полеміки з конфедерацькою ідеологією» [28, с. 80] для виразнішого формулювання «антишляхецької, селянської точки погляду» [28, с. 80]. Переглянувши «Енциклопедичний лексикон» Плюшара, дослідник писав: «Проте, крім вказаної статті під літерою “Б” – “Барська конфедерація”, досить докладної і яскравої, ми не бачимо тут більше цікавих статтів на дану тему» [28, с. 48 прим.]. Цей перелік потребує доповнення. У лексиконі, крім статті про Барську конфедерацію, Шевченко міг і, вочевидь, прочитав статтю М. Надеждіна «Варфоломіївська ніч», а також статтю без підпису про гугенотів. Відомо, що в приписах до першого видання «Гайдамаків» (1841) поет порівнював Тарасову ніч із «різною Св. Варфоломея»: «Тарасова і Варфоломеева ночі одна другої варт, на стид римської тіари» [40, т. 1, с. 510]. Згодом, пишучи на засланні свою повість «Прогулка с удовольствием и не без морали», він повернеться до цієї думки, розширивши аналогію: «Да если считать все подобные события, недостойные памяти человека, замечательными, то не только какая-нибудь Лысянка, каждое село, каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра. В чем другом, а в этом отношении мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чем они разнились от европейцев, – у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь пройдохи, вроде Екатерины Медичи, что допускали нередко у себя западные либералы» [40, т. 4, с. 229–230]. Що дало підстави для такого порівняння? М. Надеждін описував кровопролиття в Парижі 24 серпня 1572 р. в стилі, який зовсім не відповідав енциклопедичному жанру, наслідуючи чорний романтизм. У статті зазначалося, що кількість жертв серед гугенотів дуже різниться: від ста тисяч до десяти і навіть двох тисяч. Так, найвірогіднішим названо число тридцять тисяч. Аналогічною була й ситуація з обчисленням жертв Коліївщини.

Дослідженими є й історичні джерела проповіді благочинного, в якій автор апелює до пам'яті про могили українських гетьманів – Хмельницького, Остряниці, Наливайка, що уособлюють перманентне нагадування українцями про себе в історії. Визнано, що чи не найістотнішим тут є вплив «Історії Русів»²³, зокрема Шевченко помилково називає Наливайка Павлом саме за цим джерелом [див.: 18, с. 36]. Цю ж помилку повторив і І. Срезневський у «Запорізькій старовині», і М. Максимович, публікуючи пісні про Наливайка у власних збірниках. Природно, що Шевченко довірився найавторитетнішим на той час джерелам. Певне уточнення можна зробити щодо походження згадки про полковника Богуну: «Де той Богун, де та зима? / Інгул щозиму замерзає – / Богун не встане загатить / Шляхетським трупом. Лях гуляє!». Більшість дослідників (Б. Навроцький, К. Гуслистий, М. Марченко, Ю. Івакін) сходяться на тому, що поет пригадав епізод з історії Д. Бантиша-Каменського, коли гетьман коронний М. Калиновсь-

23 Коментар Ю. Івакіна до промови благочинного й встановлення ним аналогій з «Історією Русів» як головного її джерела є вичерпним [див.: 17, с. 101–102].

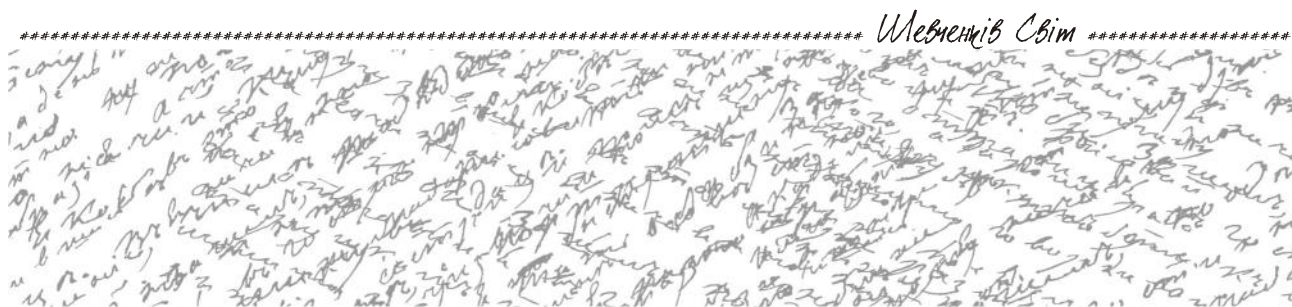

кий зіткнувся із І. Богуном на річці Буг. Про це свідчить і примітка самого автора. Однак усупереч історичній точності поет згадав не Буг, а найбільшу притоку цієї річки Інгул. Д. Бантиш-Каменський подав ці події так: «Он [Богун – Р. Х.] нашел в противнике своем не пьяного Нечая, но хитрого и искусного полководца. Богун, так назывался сей козак, при приближении поляков к Виннице изрубил лед на том месте, где предвидел их переправу; потом дав оному слабо замерзнуть, в течении двух ночей, покрыл сию часть льда соломой. Поляки, не ожидавшие такого приема, прямо поскакали через реку и во множестве потонули» [3, т. 1, с. 288]. Якщо припустити, що поет ознайомився з історією М. Маркевича в рукописі, то прочитав про битву під Вінницею: «Богун взрубил лед на реке и дав ему в две ночи подмерзнуть, забросал соломой <...> Поляки бросились в бегство и поскакали в Винницу чрез Буг; некрепкий лед обломился, и множество их перетонуло» [26, т. 1, с. 266]. Прикметно, що в «Історії Русів» епізод віднесено до липня 1650 р., відповідно тут немає жодної згадки про хитрість із льодом: «Есаул Генеральный, Богун, услышав о поражении Нечая, переправился зараз через реку Буг и напал с корпусом своим на поляков в ту самую пору, когда они торжествовали победу свою над Козаками и ликовали в лагере побежденных. Убийство над ними произведено жестокое и без всякой пощады, яко над подлыми хищниками, а не над войсками Европейскими, и когда они просили пощады или по их згоды, то отвечано им: “Згода воинам, а кара зрадцам”» [18, с. 105]. Отже, Шевченко міг скористатися саме історією Д. Бантиша-Каменського, про що й згадав у своєму коментарі. Д. Бантиш-Каменський подав також відомості про битву на Жовтих водах [3, т. 1, с. 235–236], поет теж про це згадав: «Нема Богдана червонить / І Жовті Води...».

У цьому розділі я намагалася довести, що в поемі «Гайдамаки» домінує колективна або народна пам'ять про Коліївщину за винятком «Інтродуції» та промови благочинного, що пов'язані передусім з історичною літературою.

Список використаної літератури

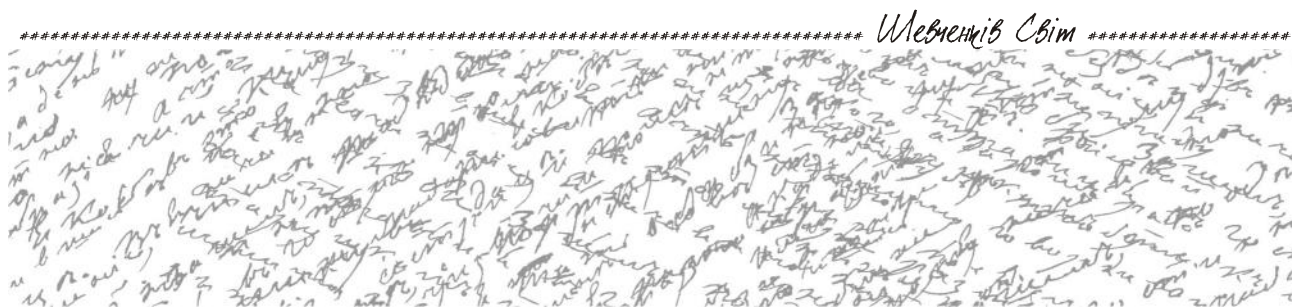
1. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия / В. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 470–532.
2. Аржакова Л. М., Клецкова Е. В., Таирова-Яковлева Т. Г. Полемические заметки о Колиивщине / Л. М. Аржакова, Е. В. Клецкова, Т. Г. Таирова // Український гуманітарний огляд. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 88–114.
3. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: [в 3 т.] / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М.: В типографии Семена Скливановского, 1830.
4. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко: порівняльно-типологічні студії / Ю. Барабаш. – Х.: Акта, 2001. – 373, [3] с.
5. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України: історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
6. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників / АН УРСР; Держ. музей Тараса Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 439 с.
7. Бородін В. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи: 1840–1862 роки / В. Бородін. – К.: Наук. думка, 1969. – 164 с.

8. Боронь О. Историчний простір у поемі «Гайдамаки» / О. Боронь // Тарас Шевченко. Текст і контекст. Гайдамаки. – Черкаси: Брама–Україна, 2011. – С. 191–193.
9. Грабович Г. Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика / Г. Грабович. – К.: Критика, 2013. – 360 с.
10. Гуслистий К. Коліївщина в творах Шевченка / К. Гуслистий // Пам'яті Т. Г. Шевченка: Зб. ст. до 125-ліття з дня народження: 1814–1939 / редкол.: С. М. Белоусов (відп. Ред.) та ін.; Акад. наук УРСР. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1939. – С. 121–157.
11. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 720 с.
12. Дубнов С. Краткая история евреев. – Режим доступу: <http://jhistory.nfurman.com/code/dubnov40.htm>
13. Задорожна Л. Імператив історії у Шевченкових «Гайдамаках» та чинник сприйняття його сьогодні / Л. Задорожна // Шевченкознавчі студії. – 2013. – Вип. 16. – С. 9–19.
14. Залеський Б. З нотаток до листів Шевченка / Б. Залеський // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 249–254.
15. Запис дискусій робочої наради з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл. – Режим доступу: http://osvita.khpg.org/index.php?id=1223646074#_ftnref1
16. И. П. Ш. [Шульгин И.] Барская конфедерация / И. П. Ш. [Шульгин И.] // Энциклопедический лексикон Плюшара. – Санкт-Петербург, 1836. – Т. 5. – С. 9–14.
17. Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка / Ю. О. Івакін. – К.: Наук. думка, 1964. – 372 с.
18. История Русов, или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. – М.: В университетской типографии, 1846. – IV+261+31 с.
19. Колесса Ф. Фольклористичні праці / Ф. Колесса; АН УРСР, ін.-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К.: Наук. думка, 1970. – 328 с.
20. Конрад Валленрод, Историческая повесть из литовских и прусских событий Адама Мицкевича. Перевел с польского Афанасий Шпигоцкий. – М.: Унив. тип., 1832. – 96 с.
21. Кошова Л. Шевченко та «Історія Русовъ» / Л. Кошова. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 24 с.
22. Куліш П. Записки о Южной Руси / П. Куліш // Куліш П. Повне зібрання творів. – К.: Критика, 2015. – Т. 3. – Кн. 2. – 384 с.
23. Куліш П. Мальована гайдамаччина / П. Куліш // Правда. – 1876. – № 9. – С. 349–358; – № 10. – С. 384–394; – № 11. – С. 420–427; – № 12. – С. 460–471.
24. Максимович М. Известия о гайдамаках: Замечания на книгу г. Скальковского «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии», изданную в Одессе 1845 г. / М. Максимович // Москвитянин. – 1845. – № 5/6. – С. 45–68.
25. Максимович М. Сказание о Колиивщине / М. Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України Вибрані українознавчі твори / М. М. Максимович; упор. і всуп. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – С. 314–337.
26. Маркевич Н. История Малороссии: [в 5 т.] / Н. Маркевич. – М.: В типографии Августа Семена, 1842–1843.
27. Мочульський М. До генези й пояснення «Інтродукції» до «Гайдамаків» Т. Шевченка / М. Мочульський // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 99–114.
28. Навроцький Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція / Б. Навроцький. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 400 с.
29. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / Є. Нахлік. – Л.: [б. в.], 2003. – 568 с.
30. Нахлік Є. Із спостережень над поемою «Гайдамаки» / Є. Нахлік // Тарас Шевченко. Текст і контекст. Гайдамаки. – Черкаси: Брама–Україна, 2011. – С. 243–272.
31. [Николишин Д.] Тарас Шевченко. Историчні поеми. Пояснів Дмитро Николишин / [Николишин Д.]. – Коломия: В друкарні Вільгельма Бравнера, 1921. – 148 с.

32. Нита М. «Колиивщина» в синтетических трудах XIX, XX и XXI вв. по истории Польши / М. Нита // Историчний архів: наукові студії. – Миколаїв, 2008. – С. 12–19.
33. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора // Нора П., Озуф М., Пиюмеж Ж., Винок М. Франция – память. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 1999. – 17–50.
34. Полевой Н. А. История князя Итальянского, графа Суворова-Рымникского, генерал-лиссимуса российских войск / Н. А. Полевой. – СПб.: В типографии journaldeSt. Petersburg, 1843. – 338 с.
35. [Скальковский А.] История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского / [А. Скальковский]; [1-е изд.] – О.: В городской типографии, 1841. – Т. 1–3. – 440 с.
36. [Скальковский А.] Наезды гайдамак на Западную Украину, 1733–1768 / [А. Скальковский]. – О.: Городская типография, 1845. – 234 с.
37. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–470.
38. Франко І. Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка / І. Франко // Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли у Зібрання творів: у 50 т. / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Л., 2001.
39. Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, бомжі чи вурдалаки? / Т. Чухліб // Сучасність. – 2010. – № 3. – С. 163–193.
40. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001–2014.
41. Феофилакта архиепископа болгарського Предисловие, еже от Матфея святого Евангелиа. – Режим доступу: <http://plisco.ru/ortho/service/slavonic/txt/evangelie/1mf.txt>
42. Шпитковський І. «Гайдамаки» Шевченка як пам'ятка Коліївщини / І. Шпитковський // Збірник пам'яті Шевченка (1814–1914). – К.: Друкарня 2-ї Артїлі, Володимирська, 43. – 1915. – С. 48–82.
43. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Генеа, 1997. – 380 с.
44. Яременко В. Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (до 170-річчя виходу поеми) / В. Яременко // Историчний журнал. – 2011. – № 2. – С. 159–179.
45. BunthajdamakównaUkrainiewr. 1768: opisanyprzezJ. Lippomanaidwóchbezimennych: wyd anewrękopismuprzezEdwardaRaczyńskiego. – Poznań: WdrukarniOrędownikanaGarbach. – № 45, 1842. – 221 s.
46. CzajkowskiM.Wernyhorawieszczukraiński / M. Czajkowski // PismaMichałaCzajkowskiego. – Lipsk: F. A. Brockhaus, 1862. – 270 s.
47. GoszczyńskiS. ZamekKaniowski / S. Goszczyński // PismaSewerynaGoszczyńskiego. – Lwów: NakłademFranciszkaPilleraipółki, 1838. – Т. 1. – 184 s.
48. [GrabowskiM.] Koliszczyznai stepy. Powieść przezEdwardaTarszę [pseud.] / [M. Grabowski]. – Wilno: NakłademidrukiemTeofilaGlücksberga, 1838. – 155 s.
49. KonopczyńskiW. DziejePolskinowożytniej / W. Konopczyński. – Warszawa: InstytutWydawniczyPAX, 1986. – Т. 2. – 390 s.
50. Korzon T. Historia nowożytna / T. Korzon. – Kraków: Nakład G. Gebetnera i Spółki, 1903. – Т. 2:od 1649 do 1786 roku. – 736+14 s.
51. MickiewiczA. KonradWallenrod / A. Mickiewicz // MickiewiczA. Dzieła. – Warszawa: Czytelnik, 1955. – S. 67–128.
52. Przyboś J.CzytającMickiewicza / J. Przyboś. – Warszawa: PaństwowyInstytutWydawniczy, 1965. – 307 s.
53. Rawita-GawrońskiF.Historiaruchówhajdamackich (wXVIIIwieku): w 2 t. / F. Rawita-Gawroński. – Brody: NakłademksięgarniFeliksaWesta, 1913. – 230 s. – 248 s.
54. SerczykW. A.HistoriaUkrainy / W. A. Serczyk. – Wrocław–Warszawa–Kraków: ZakładNarodowyim. Ossolińskich, Wydawnictwo, 1990. – 520 s.
55. SerczykW. A.Koliszczyzna / W. A. Serczyk. – Kraków: NakłademUniwersytetuJagiellońskiego, 1968. – 178 s.
56. SzymanisE.AdamMickiewicz. Krecjaautolegendy / E. Szymanis. – Wrocław–Warszawa–Kraków: ZakładNarodowyim. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1992. – 176 s.

Summary. Kharchuk R. «Haydamaky» as one of the most controversial Shevchenko's poem.

The author of the article shows that the controversial Shevchenko's poem «Haydamaky» was caused by its dominance of collective memories (oral history), individual memories and, in fact, the lack of historical memory confirmed by source base.

Keywords: theme of haydamaks, folklore, historical source, historical poem, discussion, historicism.

